

AKMENIŠKIŲ ŠNEKTOS VIDUTINIŲ IR AUKŠTUTINIŲ BALSŲ OPOZICIJA ŽODŽIO GALE

Lina MURINIENĖ

§ 1. Beveik visame šiaurės žemaičių plote žodžio galo siaurieji *-i*, *-u*, kilę iš **-ī*, **-ī̃*, **-ī̄*... ir **-ū(n)s*, **-ū̃*..., kontrastuoja platiesiems balsiams *-e*, *-o*, kilusiems iš **-ē*, **-ē̃*, **-ē̄*... ir **-ū̄*, **-ū̄̃*, **-ō*..., plg.: vns. vard. *nàktēs* ir dgs. gal. *nàktis*; vns. vard. *súnòs* ir dgs. gal. *súnús*. Apie šią šiaurės žemaičių ypatybę rašyta Z. Zinkevičiaus (1966, 116; 1987, 267), V. Grinaveckio (1973, 269t.), A. Girdenio (1994; 1995, 132) darbuose.

§ 2. Anksčiau teigta (Murinienė, 1995, § 18), kad Akmenės šnekte² žodžio galo *-e* / *-i* ir *-o* / *-u* opozicija nesanti nuosekliai išlaikoma, – kad galinių skiemenų balsiai, kilę ne iš ilgojo siaurojo vokalizmo, įvairuoja, pavyzdžiui: vns. vard. *àk'ēs* / *àk's*; dgs. vard. *kēl' / kēl'*; vns. įn. *vī-ro* / *vī-rv*. Tik nebuvo visiškai aišku, ar galūnėse vyrauja platusis ar siaurasis balsis. Atsargiai spėta, kad *-e* ir *-o* ešą tariami šiek tiek dažniau. Neabejota tik dėl siaurųjų *-i*, *-u*, kilusių iš ilgųjų **-ī*, **-ū* tipo balsių, vartojimo (žr. min. veik., § 18). Tačiau lingvistinėje literatūroje yra išsakyta nuomonė (Grinaveckis, 1973, § 274 ir § 276), kad pietiniuose rytų dounininkų paribuose palei dūnininkus visi trumpieji *-i*, *-u*, nepriklausomai nuo kilmės, ešą išvirtę į *-e*, *-o*, tarkim: vns. vard. *žūōdes* ~ žōdis „žodis“, dgs. vard. *pōšēs* ~ pūšys, dgs. kiln. *lāpo* ~ lāpu, net apie Papilę ir Akmenę iš ilgojo cirkumfleksinio **-ī̄* kilusiose daugiskaitos vardininko ir vienskaitos vardininko galūnėse ešą apskritai netariamas siaurasis *-i* ir vietoj jo visada vartojamas *-e* (min. veik., 269)³.

¹ Turimas omenyje nekirčiuotas žodžio galo balsis, plg. Girdenis, 1994, 9t. ir 11 išn.

² Akmenės šneka priklauso rytiniams telšiškiams. Pagrindiniai punktai: Akmėnė, Kivyliai, Klykoliai, Vėgėriai, Alkiškiai, Sablāuskiai, Paplė. Akmeniškis ir jiems artimiausius tirkliškius skiria *e*, *o* (arba *ei*, *ou*) izofona, einanti šiek tiek į rytus nuo Lažuvos, Daubiškių, Dauginių (Girdenis, 1967, § 3).

³ Tiesa, vėlesnėje literatūroje kalbant apie telšiškių žodžio galą (pvz., Urbanavičiūtė-Markevičienė, Grinaveckis, 1993, 78) nebe pateikiama jokių *-i* ar *-u* tarimo išimčių. Tačiau Akmenės šnektos ploto nepaprastumų dialektologų darbuose gana daug. Pavyzdžiui, teigiama, kad kalbamojoje šnekte, bent jau apie Alkiškis, Menčius, Sablāuskis, Kanteikius, žodžio gale visai nesą baltio *o* (Tolstaja, 1972, 136). Pasak Girdenio (1996, 107, 16 išn.), keistų reiškinių čia ieškoma ir „randama“ jau nuo A. Salio (1992, 43) laikų. Matyt, dialektologams labiausiai į akis krinta tai, kas, nors ir atsitiktinai, stiliistiškai motyvuota ir todėl netikėta.

Lietuvių kalbos atlase (1982) pateikiamas nerealus trumpųjų *-i*, *-u* (<**-i*, **-ū*) platinimo galūnėse plotas – jis pernelyg nutęstas į šiaurę⁴. Atlaso (1982, 41–44 ir 70; žml. Nr. 22, 23, 25, 26, 56) duomenimis, tiriamojoje šnektose ties linija Avižliai – Papilė – Klaišiai ir į pietus nuo jos trumpieji žodžio galo balsiai *-i*, *-u* esą išvirtę į redukuotus *-ę*, *-o* tokiose formose: es. l. vns. 2 a. *ėinī* ~ eini; dgs. gal. *ākīs* ~ akis, *dūmōs* ~ dūmus; vns. vard. *brūolēs* ~ brólūs „brolis“; vns. gal. *ārklē* ~ árklj, *āvē* ~ āvj.

Pasidomėta, kaip visa tai atsispindi Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje (1970)⁵. Avižlių ir Klaišių tekstuose nėra nieko panašaus⁶, tik Papilėje vietoj daugiskaitos galininko galūnės trumpojo *-u* kartais rašomas redukuotasis *-o*, pavyzdžiui, *kāuleņōs* ~ kaulinius (bet *pēlnōs* ~ pilnus). Tačiau vargu ar galima teigti, kad *-u* / *-o* minėtoje galūnėje yra sutapę (plg. 6 išn.): tokiai išvadai vieno Chrestomatijos (1970, 62) puslapio tikrai per maža.

Kapitaliniuose dialektologijos leidiniuose pateikta medžiaga ir kai kurios ten išskytos mintys vertė suabejoti net tokio, rodos, savaime suprantamo reiškinio, kaip aukštutinių balsių *i*, *-u*, laukiamų iš ilgojo siaurojo vokalizmo, realizacija galiniuose skiemenyse, sistemingumu.

§ 3. Buvo atliktas statistinis tyrimas, kurio tikslas – atsakyti į klausimą, ar akmeniškųjų šnektos vidutinių ir aukštutinių balsių opozicija žodžio gale yra nuosekliai išlaikoma ir ar fonemų /i, e/ ir /u, o/ kontrastavimas priklauso nuo galinio balsio kilmės.

Išnagrinėta po 40 puslapių Papilės (1970 ir 1994 m.), Akmenės (1993 m.)⁷, Klykolių (1973 m.) ir Vegerių (1978 m.) tekstų. Skaityta pagal atsitiktinių skaičių lentelę (Girdenis, 1995, 325–327); tarkim, jeigu po 3463 eina 3611, tai po 63 puslapio skaitomas 11-asis ir t. t. Rūpėjo išsiaiškinti tokius dalykus: *-o* (ar *-u*)⁸ <**-ū* (vns. vard. *sūnōs* ar *sūnūs*?) ; *-o* (ar *-u*) <**-ī*⁹ (vns. gal. *vēdō* ar *vēdū*) ; *-u* (ar *-o*) <**-ī* (dgs.

⁴ Ši Atlaso rengėjų pozicija kritikuota J. Pabrėžos (1983, 173t.). Kalbininko teigimu, ekspedicijų rezultatai akivaizdžiai rodo, kad šiaurės žemaičių pietryčiuose (Papilė, Tryškiai, Kaunatavā, Raudėnai, Tvėrai, Medingėnai, Judrėnai) iš **-i*, **-ū* kilę siaurieji balsiai žodžio gale išlaikomi.

⁵ Išstudijuoti visi tiriamosios šnektos apylinkų tekstai: Vegėriai, Klykoliai, Kivyliai, Gėpaičiai, Sablauškiai, Padvarėliai, Dauginiai, Avižliai, Papilė, Klaišiai.

⁶ Redukuotasis *ę* vietoj uždarnosios galūnės trumpojo *i* (<**-ī*) užrašytas Sablauškiuose. Chrestomatijos (1970, 56t.) duomenimis, daugiskaitos vardininko ir galininko galūnės čia gali būti vienodos, tarkim, *āvs nebīg* ~ āvys nebēga ir *āvs vēns ganīs* ~ āvis vienas ganys. Tačiau toks galūnių sutapimas nerealus. Pirmiausia, daugiskaitos galininkas čia turi šalutinį kirtį (*āvīs*), atliekantį distinktyvinę funkciją (apie šalutinio kirtio žymėjimą Chrestomatijos tekstuose žr. Girdenis, 1971, 206). Antra, minėta galininko forma gali būti žodžio perėjimo į *ę* kamieną rezultatas. 1970 m. Papilės ir 1978 m. Vegerių tekstuose yra užfiksuotas daugiskaitos vardininkas *āves* ~ āves.

⁷ Akmenės tekstų, užrašytų 1993–1995 m., yra ypač daug. 31-ąjį tomą sudaro 1200 p. (dvi knygos). 1993 m. medžiaga tyrimui pasirinkta neatsitiktinai. Joje yra pačių gerųjų Akmenės informantų Dominyko Ažuolo (g. 1901 m.) ir Stanislovo Maigos (g. 1913 m.) įkaltėti tekstai.

⁸ Pirmia skliaustų pateikiamas dėsningai laukiamas, o skliaustuose – kartais galimas pavartoti balsis. Apie žemaičių žodžio galo raidą žr. Girdenis, 1994.

⁹ Žr. 1 išnašą.

kilm. *karāl^u* ar *karāl^o?*); -u (ar -o?) < **ū*(n)s (dgs. gal. *lėn^{ūs}* ar *lėn^{ōs}?*); -i (ar -e?) < **ī* (dgs. vard. *nākt^{is}* ar *nākt^{es}?* ir vns. vard. *brūol^{is}* ar *brūol^{es}?*); -i (ar -e?) < **ī* (vns. gal. *brūolⁱ* ar *brūol^e?*); -i (ar -e?) < **ī* (vns. vard. *grāžⁱ* ar *grāž^ē?* ir es. l. vns. 2 a. *ėiniⁱ* ar *ėini^ē?*); -i (ar -e?) < **ī*(n)s (dgs. gal. *nākt^{is}* ar *nākt^{es}?*); -e (ar -i?) < **ī* (vns. vard. *nākt^{is}* ar *nākt^{ēs}?*); -e (ar -i?) < **ē* (dgs. vard. *vėini^š* ar *vėini^š?*).

Skaičiuotos ne vien išvardytųjų, o visų formų galūnės, galinčios turėti -i / -e arba -u / -o, tarkim: mot. g. dalyvio vns. vard. *gėmusⁱ* (< **ī*), tar. n. 2 a. *maĩt^{umⁱ}* (< **ī*), neveikiamojo dalyvio vyr. g. dgs. vard. *nūsk^āūs^{tē}* (< **ē*), tar. n. 3 a. *maĩt^o* (< **ū*), es. l. 1 a. *ėin^ō* (< **ō*) ir pan. Vns. vard. galūnės *māž^{os}* ~ *māž^{us}* „māžas“, *kārkl^{os}* ~ *kaĩkl^{us}* „kaĩklas“ skaičiuotos kartu su *āls^{is}* ~ *āls^{us}*, *sūpk^{os}* ~ *sūnk^{us}*¹⁰. Tiriamojoje šnekoje fonema /o/ gali būti realizuojama kaip gana atviras *u* (ypač Vegeriuose), pvz.: *vėrs^{ūs}* ~ *virš^{us}*, *sāpn^{ūs}* ~ *sāpn^{us}*, „sāpnas“, *i^lōrg^ū* ~ *i^ltuĩg^ū*, *dū žėn^{t^ū}* ~ *dū žėnt^u* turū. Todėl -*u* buvo pridedamas prie balsio -o, o ne prie -u.

Formos, dėl kurių nekyla abejonių: -i ar -e?, -u ar -o? – nebuvo skaičiuojamos, pvz., *švėnt^e* ~ švenite, vns. gal. *švėnt^{es}*, *vāli^š* ~ *valiā*¹¹. Atsisakyta skaitvardžių 10–90, nes jų formos įvairuoja, – pvz., vns. gal. *trizdėšimⁱ* (i kamienas), *trizdėšimt^e* (ė kamienas) ir *trizdėšim^t*.

Gautų skaičių skirtumai įvertinti *u* kriterijumi. Skaičiuota A. Girdenio kompiuterine programa „UKR2.PAS“ (programavimo kalba – „TURBO-PASCAL, v. 7“).

1 lentelė. Bendrieji galinių -i / -e ir -u / -o analizės rezultatai¹²

<i>V</i>	<i>n</i>	<i>p</i> (%)	<i>p. int.</i> (95%)	<i>u_a</i>	<i>P</i>
<i>i</i>	269	97	94 ÷ 99	14,50	$P_{(2,6)} < 0,001$
.	127	72	64 ÷ 80	5,25	$P_{(1,8)} < 0,001^{13}$
<i>u</i>	355	99	97 ÷ 100	19,19	$P_{(2,6)} < 0,001$
<i>o</i>	175	82	76 ÷ 88	4,79	$P_{(2,2)} < 0,001$

§ 4. Visais atvejais gautas itin didelis siaurųjų -i, -u (laukiamų iš **ī*, **ū*) skyrimo reikšmingumo lygmuo ($P < 0,001$), kritinė riba prašoka net 67%.

Šiek tiek kitaip yra su laukiamais atviraisiais -e, -o. Atvirieji -e ir -o nuosekliausiai realizuojami Papilėje. Čia laukiamojo -e vartojimo atitinkamose pozicijose reikšmin-

¹⁰ Laikytasi nuomonės, kad formų *māž^{os}*, *kārkl^{os}* ir pan. galūnė yra iš *u* kamieno (Javnis¹, 1892, 121; Salyš, 1992, 47; Zinkevičius, 1966, 116; plg. Girdenis, 1994, 11t.).

¹¹ Pastarųjų formų galūnės galima būtų suskaičiuoti nebent norint išsiaiškinti, tarkim, koks balsių -e ir -e santykis, tačiau tai ne šio darbo tikslas. Be to, ir be specialaus tyrimo matyti, kad *e* vyrauja, o atvirojo e liokė tik pėdsakai, pvz., *reį^ė* ~ *reį*, *ėgl^{ės}* ~ *egl^{ės}* (žr. Murininė, 1995, 86, 32 išn. ir ten nurodytą lit.).

¹² Simbolių reikšmės: *V* – laukiamas balsis, *n* – bendrasis realizacijų skaičius, *p* (%) – teisingų realizacijų procentas, *p. int.* – pasikliaujamasis intervalas, *u_a* – apskaičiuotoji *u* kriterijaus reikšmė, *P* – reikšmingumo lygmuo (trupmenos, pateiktos figūriniuose skliaustuose, reiškia 67% arba 50% kritinę ribą).

¹³ Kritinę ribą skaičiuodama rinkosi pati kompiuterinė programa.

gumo lygmuo 0,001, o balsio ρ – 0,01; kritinė riba abiem atvejais 67%. Akmenėje ir Klykoliuose reikšmingumo lygmuo yra 0,05 ir kritinė riba – tik 50% (žr. 13 išn.), tačiau to visiškai pakanka, kad būtų galima teigti, jog $-i / -e$ ir $-u / -o$ skiriami.

Prasčiausiai balsis $-e$ realizuojamas Vegeriuose (žr. 2 lent.). Kritinė riba palyginti su kitų balsių ribomis nedidelė, t. y. 50%, gautoji u kriterijaus reikšmė mažesnė už kritinę. Skirtumo reikšmingumas nesiekia 95%, todėl negalima kalbėti apie nuoseklesnę $-e$ realizaciją.

2 lentelė. Vegerių šnektos galingių $-i / -e$ ir $-u / -o$ analizės rezultatai

V	n	p (%)	p. int. (95%)	u_a	P
	46	98	88 ÷ 100	6,34	$P_{(2/3)} < 0,001$
	43	63	47 ÷ 77	1,70	$P_{(1/2)} > 0,05$
u	63	98	91 ÷ 100	7,77	$P_{(2/3)} < 0,001$
ρ	71	85	74 ÷ 92	3,55	$P_{(2/3)} < 0,001$

Kaip rodo u kriterijus (žr. 2 lent.), $-o$ vartojamas kur kas nuosekliau. Palyginus balsių $-u$ ir $-o$ pasiskilijamuosius intervalus galima manyti, kad $-u$ realizacija yra sistemiškesnė negu $-o$. Kita vertus, pasakytina, kad Vegeriuose daugumas fonemos $/o/$ realizacijų buvo atviresnysis $-u$, – tarkim, vns. vard. žmūōg^s, vns. gal. vėd^s¹⁴.

Iš apibendrintų statistinio tyrimo rezultatų (1 lent.) matyti, kad gariamojo šnekte nuosekliausiai realizuojami uždarieji $-i$, $-u$, laukiami iš $*\tilde{i}$, $*\tilde{i}$, $*\tilde{i}$... ir $*\tilde{u}(n)s$, $*\tilde{u}$... Galingių $-i / -e$ realizacija nėra simetriška. Kai laukiamas $-i$ ($<*\tilde{i}$, $*\tilde{i}$, $*\tilde{i}$...), siaurasis balsis beveik visais atvejais ir yra realizuojamas, o vietoj laukiamo $-e$ ($<*\tilde{i}$, $*\tilde{e}$, $*\tilde{e}$...), dažnokai ištiriamas $-i$.

§ 5. Skaičiuojant pastebėta, kad galingis daugiskaitos vardininko $-e$ (pvz., *vėimē* – vieni, *gērē* – geri, *pakavūotē* – pakavoti „palaidoti“) vyrauja visame kalbamajame plote. Labiausiai krinta į akis įvardžių *visī* – visi, *kiī* – kiūl vartojimas, pvz.: *gāl. tē mērē negāusī pēgāu* // *anēi visī vēinūodā* (Pp.); *pēpkē sū-nā / tr. visī pēpkē muzekōnīā* (Klk.); *mas neturīem tō-kū-gērē* // *ki(ē) / turīē* (Akm.). Kulminatyvinių kirtų sakinyje paprastai gauna tik vienas kitas ypatingai akcentuojamas žodis (plg. Skirmantas, Girdenis, 1972, 95), o lytys *visī*, *kiī* daugiausia būna atoninėje padėtyje. Jos kur kas dažnesnės negu *vēsī*, *kētē*¹⁵. Šiuo požiūriu bene labiausiai išsiskyrė Vegeriai (žr. 2 lent.), kur įvardžiai *visī*, *kiī*, matyt, ir latvių kalbos palaikomi (plg. *visī*, *ciī*, – žr. Lekomceva, 1974, 232) labai aiškiai vyrauja.

Siaurojo $-i$ realizaciją vietoj $-e$ didžia dalimi lemia progresyvinės asimiliacijos tendencija¹⁶: beveik visada sakoma *išriņkī* – išrinkti, *gi vī* – gyvi, *mūokī* – mokyti. Kita

¹⁴ Iš klausos atskirti u ir ρ nėra taip paprasta (plg. Girdenis, 1971, 207), o atpažinti u ir y – dar kebliau. Todėl galimi šioke tikte magnetofono įrašų transkribavimo netikslumai.

¹⁵ Tarmių chrestomatijoje (1970) lytis *visī* Avižliū, Padvarėliū, Sablauskū tekstuose ypač dažna.

¹⁶ Apie progresyvinės asimiliacijos tendencijas tiriamojame šnekte rašyta anksčiau (žr. Murinienė, 1995, 85–88 ir ten nurodytą lit.), todėl čia prie šio klausimo nebūs plačiau apsisojama.

vertus, balsis *-i* vietoj *-e* (<**-ĕ*) gali būti kirčiuotas ir nekirčiuotas akūtinųjų alomorfoų lyginimo pėdsakas (plg. Girdenis, 1991, 34; 1994, 9).

§ 6. Panaši ir *-u* / *-o* asimetrija: *-u* (<**-ū(n)s*, **-ū...*) realizuojamas labai sistemingai, o vietoj *-o* (<**-ū*, **-ū*, **-ō...*) gali būti tariamas siaurasis *-u*. Bene aiškiausiai tai matyti iš pasikliaujamųjų intervalų (žr. 1 lent.). Žinoma, reikia atsižvelgti į tai, kad dažnokai vartojamas alofonas *u* (žr. 14 išn.), tačiau abiejų balsių skyrimo reikšmingumo lygmuo yra tikrai didelis ir nekelia rimtesnių abejonių.

§ 7. Kad būtų visiškai aišku, ar iš tiesų žodžio gale skiriami *-i* / *-e* ir *-u* / *-o*, buvo atliktas dar vienas – spektrografinis tyrimas. Analizuotos šios formų poros: vns. vard. *àkēs* : dgs. gal. *àkēs*; vns. vard. *àvēs* : dgs. gal. *àvēs*; vns. vard. *bētēs* : dgs. gal. *bītēs*; vns. vard. *nàkēs* : dgs. gal. *nàkēs*; vns. vard. *vàgēs* : dgs. gal. *vàgēs*; dgs. vard. *grāžē* : vns. vard. *grāžī*; dgs. vard. *gērēt* : es. l. vns. 2 a. *gērēt*; dgs. vard. *kēlēt* : es. l. vns. 2 a. *kēlēt*; dgs. gal. *trīs* būs. l. 3 a. *krēs*; vns. vard. *sūnēs* : dgs. gal. *sūnēs*; vns. gal. *karālo* : dgs. kilm. *karālu*; vns. gal. *šāučō* : dgs. kilm. *šāučū*.

Su šiais žodžiais sudaryti 24 trumpi sakiniai, pavyzdžiui: *ānūō àkēs bāis; vārē àkēs kapvēls; tōkēlī pōudā; čē-īr kēlēt pōudā; lāzda sūnēs dērba; ōns trīs sūnēs tōr* ir pan. Visi jie surašyti pagal minėtąją atsitiktinių skaičių lentelę (Girdenis, 1995, 325–329). Tiriamaoji medžiaga diktoriaus pateikta savotiška „fonetine“ rašyba, nekirčiuota, pvz.: *Varta akis kap vels, Ons vagēs bova, Lazda sūnos dērba, Anēi gerē driauga*¹⁷ Sakinius į magnetofono juostą įkalbėjo trys vyrai (visi gimę ir gyvena Akmenėje, puikiai kalba vietos tarme; amžius – 43, 45 ir 72 metai). Numatant, kad spektrografinė užpakinės eilės balsių, ypač po nosinių sonantų, analizė gali būti kebloka¹⁸, diktorių buvo paprašyta lečiau ir aiškiau, beveik skiemenuojant, skaityti sakinius su žodžiais *sūnēs* : *sūnēs*. Medžiagą į magnetofoną diktoriai skaitė po tris kartus.

Spektrinė analizė atlikta P. Kasparaičio kompiuterine programa „Kalbam43“¹⁹.

Iš viso išnagrinėti 243 kalbos signalai. Balsių *-u* ir *-o* žodžių porose vns. gal. *karālo* : dgs. kilm. *karālu*; vns. gal. *šāučō* : dgs. kilm. *šāučū* formančių dažnai matuoti trijos segmento vietose: pradžioje (kai nebegirdėti priebalsio), viduryje ir gale.

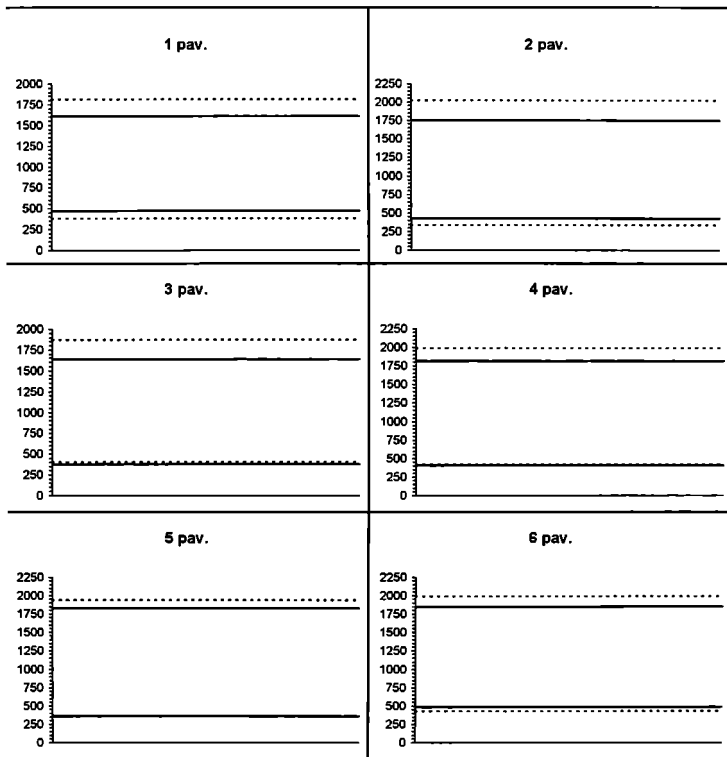
Statistiniam įvertinimui naudotasi A. Girdenio sukurta programa „Student“ (programavimo kalba – „Turbo-Pascal, v. 7“).

Pagal gautus duomenis su „EXCEL FOR WINDOWS, v. 7“ programa nubrėžti grafikai.

¹⁷ Taip pasielgta taikantis prie diktorių, niekada nemačiusių fonetinės transkripcijos. Akmenės rajono laikraštyje „Vienybė“ gana dažnai skelbiamos tarmiškos publikacijos, tačiau jos nekirčiuojamos. Su tekstu diktoriai susipažino iš anksto, patys pasibraukė kai kuriuos kirčiuotinus skiemenis ir vieną kartą garsiai perkaitė norėdami pabandyti.

¹⁸ Tų balsių formantės paprastai būna susiliejusios į vieną dažnių juostą (Girdenis, 1995, 2.2.1 ir min. lit.; plg. Jasiūnaitė, Girdenis, 1996, 8.3). Be to, norėta bent šiek tiek palengvinti segmentavimą (žr. Tekorius, 1972, 127).

¹⁹ Su kalbos signalų apdorojimo sistema „Kalbame“ Vilniaus universiteto Bendrosios kalbotyros katedroje dirbama jau senokai (Girdenis, 1995, 198, 139 išn.). „Kalbam43“ – modernizuota versija. (Plačiau apie pačią programą ir jos galimybes žr. Girdenis et al., 1995, 1.7).

– 6 p a v. Apibendrintos žodžio galo balsių *-i* (---), *-ę* (—) spektrogramos²⁰: 1 – dgs. gal. *tris* būs. I. 3 a. *krės*; 2 – vns. vard. *vągīs*; dgs. gal. *vągīs*; 3 – vns. vard. *nākāts*; dgs. gal. *nākāts*; 4 – lgs. vard. *gērē*; es. I. vns. 2 a. *gērē*; 5 – dgs. vard. *grāžē*; vns. vard. *grāžē*; 6 – dgs. vard. *kēļē*; es. I. vns. 2 a. *kēļē*.

§ 8. Geriausi rezultatai gauti vienskiemenių žodžių poroje *tris* : *krės* (1 pav.). Abi / -ę formantės aiškiai nutolusios viena nuo kitos. Studento kriterijus rodo, kad pirmosios ir antrosios formančių dažnių vidurkių skirtumo reikšmingumo lygmuo 0,005, antriosios – 0,05.

²⁰ Ordinačių ašyje pateikiami formantiniai dažniai hercais, o absčių ašyje – laikas.

Darant tyrimus buvo viliamasi, kad balsiai *-i* ir *-e* labiau skirsis po dantinio *t* negu po liežuvio užpakalinių *k*, *g*. Tačiau išėjo priešingai: pvz., žodžių poroje *vągīs vągīs* (2 pav.) *-i* ir *-e* skiriasi kur kas geriau negu poroje *nąktės : nąktės* (3 pav.). Tokio netikėto rezultato priežastis galėjo būti tai, kad po dantinio *t* visi trys diktoriai *-i* ir *-e* redukavo stipriau negu po *k*, *g*.

Atvirame žodžio gale balsiai *-i* ($< *-\dot{i}, *-\ddot{i}$) ir *-e* ($< *-\dot{e}, *-\ddot{e}$) skiriami truputį prasciau. Žodžių porose *gėri : gėri* (4 pav.), *grąži : grąži* (5 pav.), *kėli : kėli* (6 pav.) pirmosios formantės beveik sutapusias. Galima manyti, kad po alveolinių priebalsių, ypač po pučiamojo liežuvio priešakinio *ž*, prasižiojimo kampas nuo balsio artikuliacijos pradžios iki pabaigos lieka maždaug vienodas ir balsių atvirumas–uždarumas kalbėjimo sraute nespėja išryškėti.

3 lentelė. Žodžio galo balsių *-i*, *-e* formantės ir jų dažnių vidurkių vertinimas Studento kriterijumi²¹

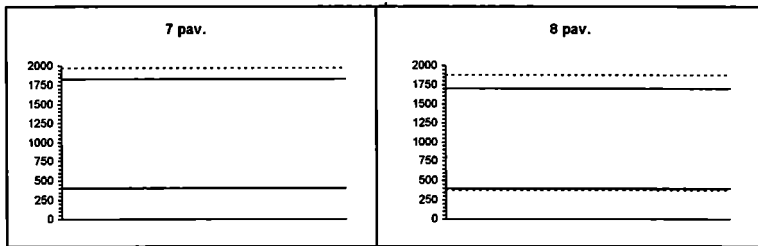
Posicija	V	n	Formantė	\bar{x} (Hz)	s (Hz)	95% p. int. (Hz)	$t_p > (<) t_\alpha$
-V #	<i>i</i>	21	F ₁	410	74	376 ÷ 443	0,09 < $t_{0,95} = 2,02$
	<i>e</i>	23		407	89	369 ÷ 446	
	<i>i</i>	21	F ₂	1975	165	1900 + 2050	2,85 > $t_{0,99} = 2,70$
	<i>e</i>	23		1831	169	1758 + 1905	
-VC #	<i>i</i>	41	F ₁	385	58	367 ÷ 404	0,89 < $t_{0,95} = 2,02$
	<i>e</i>	39		399	79	373 ÷ 425	
	<i>i</i>	41	F ₂	1881	272	1795 ÷ 1967	3,46 > $t_{0,995} = 2,98$
	<i>e</i>	39		1706	172	1650 ÷ 1761	

§ 9. Rezultatai visiškai aiškūs tik iš didesnės tyrimų imties (žr. 3 lent.). Studento kriterijumi apskaičiuotas apibendrintasis pirmųjų formančių dažnių vidurkių skirtumas nėra patikimas. Tačiau tikimybė, kad atvirame žodžio gale nėra skirtumo tarp antrųjų formančių, yra mažesnė negu 0,01, o uždareme žodžio gale – negu 0,005. Vadinas, *-i* / *-e* skirtumas tikrai sisteminio pobūdžio, todėl galima drąsiai teigti, kad žodžio gale (tiek atvirame, tiek uždareme – žr. 7–8 pav.) tariami skirtingi balsiai.

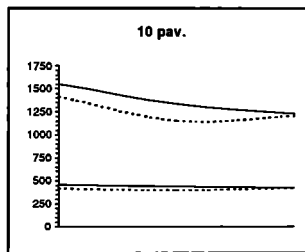
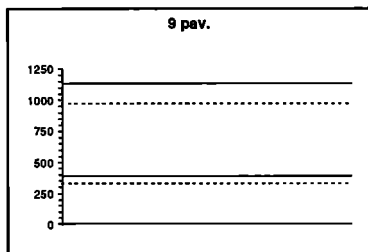
Tas pats santykis matyti ir iš spektrų: pirmosios formantės beveik susiliejusios, tuo tarpu antrosios – nutolusios viena nuo kitos (7–8 pav.). Vadinas, lemiamą reikšmę skiriant priešakinės eilės balsius turi antroji formantė, o artikuliacijos požiūriu, horizontalusis vidurinės liežuvio dalies judėjimas prie kietojo gomurio yra kur kas svarbesnis negu vertikalus pakilimas (plg. Glison, 1959, 295; Fant, 1964, 114t.). Šiuo atveju tik burnos rezonatorius lemia, kad garsai netapatūs: *e* kiek atitrauktas į vidurinę eilę²².

²¹ Simbolių reikšmės: *n* – matavimų skaičius, \bar{x} – formančių dažnių vidurkis, *s* – standartinis nuokrypis, *p. int.* – pasikliaujamasis intervalas, t_p – apskaičiuotoji Studento kriterijaus reikšmė, t_α – kritinė to kriterijaus reikšmė, α – rezultatų reikšmingumo lygmuo. Formančių dažniai apvalinami 1 Hz tikslumu.

²² Labai aiškiai tą rodo kompaktiškumo (C:10³) ir tonalumo (T) indeksai, apskaičiuoti pagal R. Piotrovskio (Piotrovskij, 1960) metodiką. Atviroje galūnėje balsio *-i* C:10³ = 793, T = 475, uždaroje galūnėje C:10³ =

7–8 pav. Apibendrintos balsių *-i* (---), *-e* (—) spektrogramos: 7 – *-i* / *-e* atvirame žodžio gale; 8 – balsiai *-i* / *-e* uždareme žodžio gale.

9–10 pav. Apibendrintos balsių *-u* (---), *-o* (—) spektrogramos: 9 – vns. vard. *sūnūs* : dgs. gal. *sūnūs*; 10 – vns. gal. *karšūs* : dgs. kilm. *karšūs*.

§ 10. Užpakalinės eilės balsių analizės rezultatai taip pat aiškūs (9 pav.). Spektrai rodo, kad abi *-u* formantės (taip ir turi būti) yra žemesnės negu *-o*. Po minkštojo priebalsio (10 pav.) balsiai išryškėja segmento viduryje: antrųjų formančių skirtumas yra pakankamai reikšmingo lygmens ($P < 0,05$), todėl galima tvirtinti, kad žodžio galo *-u* / *-o* nėra tapatūs.

Krinta į akis ne tiek antroji (ji labai ryškiai skiriasi), kiek pirmoji formantė (9 pav.). Palyginus *-u*, *-o* ir *-i*, *-e* pirmąsias formantes galima manyti, kad tariant trumpuosius užpakalinės eilės balsius *-u*, *-o* svarbesnis vertikalusis, o ne horizontalusis liežuvio judėjimas. Mīnėti balsiai labai priklauso nuo ryklės rezonatoriaus ilgio – *-o* yra žemesnio pakilimo ir atviresnės artikuliacijos negu *-u*.

790, $T = 381$; balsio *-e* indeksai tokie: atviroje galūnėje $C \cdot 10^3 = 800$, $T = 331$, uždaroje galūnėje $C \cdot 10^3 = 805$, $T = 206$. Vadinasi, balsiui *-i* būdingas aukštesnis tembras, balsiui *-e* – žemesnis tembras ir didesnis kompaktiškumas.

§ 11. Eksperimento rezultatai rodo, kad aukštutiniai *-i, -u* vietoj senųjų **-ī, *-ĩ, *-ĩ...* ir **-ū(n)s, *-ū...* realizuojami labai nuosekliai. Abejonių daugiau nekyla dėl vidutinių *-e, -o*, kilusių ne iš siaurųjų balsių, vartojimo (Murinienė, 1995, 85). Jų realizacija yra aiškiai sisteminė, o *-i, -u* tarimas vietoj laukiamų *-e, -o* – tik fakultatyvus. Tenka atšaukti anksčiau išsakytą mintį (plg. min. str., 85), kad žodžio galo balsių *-i / -e* ir *-u / -o* opozicija nėra nuosekliai išlaikoma. Visame kalbamosios šnekos plote *-i / -e, -u / -o* realizacija aiškiai priklauso nuo galinio balsio kilmės. Tai tipinė šiaurės žemaičių šnektą, kur žodžio galo siaurieji aukštutiniai *-i, -u* sisteminę ai kontrastuoja platiesiems vidutiniams *-e, -o*.

Eksperimento rezultatai skatina atsargiai vertinti ir per daug nepasitikėti teiginiais apie rytinio dūnininkų paribio išskirtinumą (plg. Atlaso (1982) kritiką: Pabrėža, 1983, 173t.). Juk jau A. Salys (1992, 50) buvo pastebėjęs, kad vietomis net dūnininkai (pavyzdžiui, Kvėdarnoje) skirtingai taria vns. kilm. *brūolī ~ brólío* ir vns. gal. *brūolī ~ brólī*²³. Naujausi eksperimentai rodo, kad *-i* ir *-i* skirtingi net Eržvilko ir Tauragės apylinkėse – ir savo spektrinėmis savybėmis, ir nevienodu palatalizuojamu poveikiu priebalsiams (Girdenis, 1996, 108; Atkočiaitytė, 1997)²⁴.

THE OPPOSITION OF THE MIDDLE AND THE HIGHER VOWELS IN THE LAST SYLLABLE OF THE DIALECT OF AKMENĖ

Summary

The article deals with the peculiarities of the contrast of the middle vowels *e, o* and the higher *i, u* in the last syllable of the North Žemaitian dialect of Akmenė. The above area is sometimes treated as an exclusive edge of the said dialect with a very peculiar vocalism not found in other North Žemaitian dialects, for example, with the absence of the contrast of *i, u* and *e, o* in the last syllable.

The statistical and experimental analysis has proved:

- a) the existence of regular phonological opposition of the said vowels;
- b) the consistent dependence of the realization of the middle or the higher vowels upon the origin of the vowel of the last syllable.

The realization of the higher vowels *i, u* is especially systematic. The realization of the *e, o* vowels is systematic, too, but not so consistent. The seeming irregularities of the realization of the middle vowels are mostly determined by the tendency of progressive assimilation.

²³ Deja, į šį pastebėjimą žemaičių tarmės tyrėjai ilgai nekreipė dėmesio. A. Salio nuomonę bene kategoriškiausiai palaikė A. Girdenis (1971, 207; 1979, 113, 5 išn.; be to, žr. Girdenis, Rosinas, 1974, 201), atkakliai įrodinėdamas, kad *-i / -e* ir *-u / -o* šiaurės vakarų dūnininkų žodžio gale funkcionuoja kaip savarankiškos fonemos. V. Grinaveckis, ilgą laiką prieštaravęs (žr., pavyzdžiui, 1973, 178, 1 išn.), vėliau pripažino (min. aut., 1991, 46), kad A. Salys ir jį remiaš A. Girdenis teisūs: visų šiaurės vakarų dūnininkų galiniai balsiai, kilę iš ilgųjų **-ī, *-ĩ, *-ĩ...* ir **-ū(n)s, *-ū...* yra siauresni (uždaresni) negu kitos kilmės *e, o*.

²⁴ Dėkoju Vilniaus universiteto Bendrosios kalbotyros katedros darbuotojams, kurių dėka buvo pakoreguoti kai kurie šio straipsnio teiginiai. Ypač norėčiau padėkoti prof. habil. dr. A. Girdeniui ir statistinės lingvistikos mokytoju doc. P. Skirmantui.

LITERATŪRA

- Atkočaitė D.*, 1997, Dėl *i*, *y* atvirumo pietų žemaičių raseiniškių tarmėje. – *Kalbotyra*, t. 46 (1), 5–12.
- Atlasas*, 1982, Lietuvių kalbos atlasas (ir žml.). T. 2: Fonetika. Vilnius: Mokslas.
- Chrestomatija*, 1970 – Lietuvių kalbos tarmės (Chrestomatija) / Red. Grinaveckienė ir kt. Vilnius: Mintis.
- Fani*, 1964 – Фаит Г. Акустическая теория речеобразования. Москва: Наука.
- Girdenis A.*, 1967, Mažeikių tarmės fonologinė sistema: Filol. m. kand. disert. Vilnius: VU.
- Girdenis A.*, 1968, [Rec. kn.]: Z. Zinkevičius. Lietuvių dialektologija: (Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija). Vilnius: Mintis, 1966. – *Baltistica*, t. 4 (1), 135–144.
- Girdenis A.*, 1971, [Rec. kn.]: Lietuvių kalbos tarmės: (Chrestomatija). Vilnius: Mintis, 1970. – *Baltistica*, t. 7 (2), 201–209.
- Girdenis A.*, 1979, Žemaičių džiukavimas: dabartinė padėtis ir istorija. – *Baltistica*, t. 15 (2), 111–123.
- Girdenis A.*, 1991, Žodžio galo priegaidžių kilmė ir raida lietuvių kalboje. – VI tarptautinis baltistų kongresas, 1991 m. spalio 2–4 d.: Pranešimų tezės. Vilnius, 33–34.
- Girdenis A.*, 1994, Žemaičių savarankiškos raidos pradžia. – *Baltistica*, t. 28 (2), 5–20.
- Girdenis A.*, 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Petro ofsetas.
- Girdenis A. et c.* 1995, Lietuvių kalbos bei jos tarmių prozodinių reiškinių ir fonemų alofonų analizė: (Mokslinė ataskaita). Vilnius: VU.
- Girdenis A.*, 1996b, [Rec. kn.]: A. Salys. Raštai. T. 4 : Lietuvių kalbos tarmės / Red. P. Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1992. – *Baltistica*, t. 31 (1), 101–114.
- Girdenis A., Rosinas A.*, 1974, [Rec. kn.]: V. Grinaveckis. Žemaičių tarmių istorija: (Fonetika). Vilnius: Mintis, 1973. – *Baltistica*, t. 10 (2), 187–207.
- Glison*, 1959 – Глссон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Москва: Изд. иностр. лит.
- Grinaveckis V.*, 1973, Žemaičių tarmių istorija: (Fonetika). Vilnius: Mintis.
- Grinaveckis V.*, 1991, Lietuvių tarmės: (Fonetika, morfologija). Vilnius: VPI.
- Jasiūnaitė B., Girdenis A.*, 1996, Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai balsių ilgumai. – *Baltistica*, t. 31 (2), 181–199.
- Javnis*, 1892 – Явнис К. Дialeктологические особенности литовского языка въ Россiенскомъ уѣздѣ. Отд. 4: Приложение. – Памятная книжка Ковенской губернии на 1893 годъ. Ковна: Типогр. Губернскаго Правленiя.
- Lekomceva*, 1974 – Лекомцева М. И. К типологической характеристике фонологических систем диалектов латышского языка. – Балто-славянские исследования. Москва: Наука, 227–241.
- Munniėnė L.*, 1995, Balsių asimiliacijos ypatumai Akmenės šnekte. – *Kalbotyra*, t. 44 (1), 78–88.
- Pabrėža J.*, 1983, Tarmių turtai. – *Pergalė*, Nr. 11, 172–174. [Rec. kn.]: Lietuvių kalbos atlasas, t. 2: Fonetika. Vilnius: Mokslas, 1982.
- Piotrovskij*, 1960 – Пивотровский П. Г. Еще раз о дифференциальных признаках фонемы. – *Вопр. языкознания*, № 6, 24–38.
- Salys A.*, 1992, Raštai. T. 4: Lietuvių kalbos tarmės / Red. P. Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Skirmantas P., Girdenis A.*, 1972, Progresyvinė balsių asimiliacija pietinėse „dounininkų“ šnektose. – *Kalbotyra*, t. 24 (1), 91–96.
- Tekońius A.*, 1972, [Rec. kn.]: Kalbos garsai ir intonacija (Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga). T. 4. Vilnius, 1970. – *Kalbotyra*, t. 24 (1), 125–133.
- Tolstaja*, 1972 – Толстая С. М. Фонологический облик конца слова в одном жемайтском диалекте. – Балто-славянский сборник. Москва: Наука, 135–139.
- Urbanavičiūtė-Markvičienė Ž., Grinaveckis V.*, 1993, Lietuvių tarmės: (Fonetika, morfologija). Rytų aukštaičių ir vakarų žemaičių tekstai. T. 3. Vilnius: VPU.
- Zinkevičius Z.*, 1966, Lietuvių dialektologija: (Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija). Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z.*, 1987, Lietuvių kalbos istorija. T. 2: Iki pirmųjų raštų. Vilnius: Mokslas.